

Gaëlle Hubert

Europese fondsen in Brussel: van principes tot praktijk

Vertaling : Saraï De Graef

Het voorliggende artikel bestudeert de manier waarop het Brussels Gewest de Europese Structuurfondsen – het Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling (EFRO) in het bijzonder – gebruikt om verschillende economische en sociale projecten op haar grondgebied te concretiseren. Het analyseert de evolutie van de EFRO-programma's in Brussel van 2000 tot 2013 en poneert een kritische blik op de zogezegde 'regionale richtlijn' op dat vlak. Die heeft het zwaar om de institutionele barrières te doorbreken en wordt gekarakteriseerd door sterke ongelijkheden tussen actoren – zowel tijdens de ontwikkeling van de programma's en als tijdens de toepassing ervan – ondanks het belang dat door de Europese fondsen gehecht wordt aan partnerschap en integratie. Aan de hand van het voorbeeld van de Europese fondsen in Brussel, brengt dit artikel verslag van de gedachtegang van 'de publieke actie in de praktijk', tussen strategisch beleid en voortschrijdend proces, tussen formele procedures en concrete praktijken van de actoren.

Gaëlle Hubert is doctor in de politieke en sociale wetenschappen aan de Facultés universitaires Saint-Louis (Brussel) en onderzoekster aan het Centre de Recherche en Science Politique (CReSPo) en aan het Centre d'études sociologiques (CES). Ze verdedigde haar doctoraatsverhandeling, getiteld « Penser l'Europe en action. Les Fonds structurels européens à l'appui de politiques régionales bruxelloises », op 30 oktober 2008 aan de FUSL.

Contact gegevens :

Gaëlle Hubert, +32(0)2 211 79 72,
gghubert@fusl.ac.be

Michel Hubert (réd. en chef.), +32(0)2 211 78 53 –
+32(0)485 41 67 64 – hubert@fusl.ac.be

Inleiding ¹

We hebben meestal de neiging de Europese aanwezigheid in Brussel te bekijken doorheen het prisma van de verschillende instellingen op haar grondgebied. Hoewel men niet om deze institutionele verankering van de EU in Brussel heen kan, is het niet de enige dimensie van de – onder andere fysieke – verstrengeling van de twee entiteiten. In Brussel zijn een groot aandeel van de renovaties van gebouwen en van de socio-economische en socioculturele initiatieven vrucht van de gezamenlijke financiering met Europa. Als Europese regio kan het Brusselse Gewest voordeel trekken uit Europese fondsen bedoeld om de economische en sociale ongelijkheid tussen lidstaten te verhelpen. Deze verschillende fondsen zijn verzameld onder de vlag van 'Europees regionaal beleid'.

Dit beleid werd hervormd aan het einde van de jaren tachtig in een context van decentralisatie op vlak van publieke actie in de meerderheid van de Europese landen (Nay, 2001). Het heeft als specifieke kenmerken dat het enerzijds een doorslaggevende rol toekent aan infra-statelijke entiteiten door hen te betrekken in zowel de ontwikkeling² als het beheer en de uitvoering van de fondsen (Smith, 1995) en dat het anderzijds in alle stadia van het in toepassing brengen partnerschappen oplegt waardoor regionale en lokale autoriteiten, economische en sociale partners en alle organismes competent in de thema's in kwestie betrokken worden. Een gedecentraliseerde benadering van het gebied, een opwaardering van het lokale schaalniveau, netwerken,...: dit Europees beleid heeft alles van een 'geterritorialiseerd', 'globaal' en 'geïntegreerd' beleid, karakteristieken van de nieuwe paradigma's van

¹ Dit artikel komt voort uit een doctoraatsverhandeling getiteld 'Penser l'Europe en action. Les Fonds structurels européens à l'appui de politiques régionales bruxelloises' (Europa in actie denken. De Europese Structuurfondsen ter ondersteuning van het Brussels regionaal beleid), verdedigd op 31 oktober 2008 aan de Facultés universitaires Saint-Louis, onder supervisie van Olivier Paye (CReSPo) en Luc van Campenhout (CES). Zij heeft van een contract *Prospective Research for Brussels* van de IWOIB genoten. Dit onderzoek duurde drie jaar en een half en gebruikte meerdere methodes: een onderzoek van documenten, een stage in de Brusselse sectie van de Belgische Permanente Vertegenwoordiging bij de EU, interviews met actoren van het Europees regionaal beleid – voornamelijk Brussels (op niveau van de politiek, administratie, verenigingen, publiek en privé...), maar ook werkende voor de Europese Commissie.

² Hiervan getuigen de intense strategieën van lobbying door de Europese regio's, aangemoedigd door de Europese Commissie.

publieke actie (Fontaine, Hassenteufel, 2002 ; Pasquier, Weisbein, 2004 ; Pasquier, Simoulin, Weisbein, 2007).

In België halen de gefedereerde entiteiten duidelijk voordeel uit dit Europees beleid. Terwijl ze al de mogelijkheid hebben om te zetelen in de Ministerraad van de EU³ in naam van België, kunnen ze ook nog op vlak van Europees regionaal beleid hun eigen programma's ontwikkelen en er rechtstreeks met de Europese Commissie over onderhandelen. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest houdt dus niet – zoals de meerderheid van de Europese regio's – enkel vast aan een strategie van lobbying voorafgaand aan de aanneming van algemene regelgeving op vlak van Structuurfondsen en in een latere fase aan een simpele rol van manager onder voogdij van de centrale staat. Ze is volwaardige actor in de stappen tot het verkrijgen van Europese fondsen die haar beleid voor regionale ontwikkeling kunnen ondersteunen. Dit grote vermogen tot actie, waar het Brusselse Gewest over beschikt, is veelbetekenend op politiek vlak in het licht van de thematieken die onder het Europees regionaal beleid vallen (ruimtelijke ordening, economie, werkgelegenheid, milieu, enzovoort), waarvan de meesten overeenkomen met de Belgische gewestelijke bevoegdheden.

Op welke manier worden deze Europese fondsen ontvangen op Brussels grondgebied? We hebben gekeken naar de eigenlijke inhoud van de programma's die fondsen gebruiken en naar de types van projecten die ermee uitgevoerd worden. Wat leren we daarnaast uit de manier waarop het Gewest zich organiseert om van de financiering te genieten? In de volgende pagina's gaan we van start met een stand van zaken van de Structuurfondsen in het Brusselse Gewest. Dit zeer beschrijvende deel is een noodzakelijke eerste stap om tot een scherpere analyse van de processen waarin deze fondsen (het EFRO in het bijzonder) gebruikt worden in Brussel te kunnen komen. Vervolgens, na een overzicht van de evolutie van de EFRO-programma's van 2000 tot 2013 in Brussel, concentreren we ons op de concrete modaliteiten waarmee deze het licht hebben gezien. Door dit te doen, zullen we het relatief vlotte en consensuele schema, die hun lezing ons op het eerste zicht zou aanreiken, moeten nuanceren. Door het procedurele kader van het Brusselse beleid op vlak van Europees regionaal beleid – een beleid dat de nadruk legt op eisen van partnerschap en 'goed bestuur' – te bestuderen, zullen we zien hoe de Structuurfondsen in Brussel een klein labo voor publieke actie blijken, dat op meer algemene wijze het politiek handelen in vraag stelt.

³ Dit werd mogelijk gemaakt door de introductie van artikel 146 in het Verdrag van Maastricht, dat stelt dat "De Raad bestaat uit een vertegenwoordiger van elke Lid-Staat op *ministerieel niveau* die gemachtigd is om de Regering van de Lid-Staat die hij vertegenwoordigt, te binden." In België hebben de gefedereerde entiteiten en de Federale Staat zich progressief georganiseerd om de intra-Belgische verdeling van de bevoegdheden wat betreft de organisatie van Europese aangelegenheden te verlengen. Op die manier wordt de gelijkheid tussen de Federale Staat en de gefedereerde entiteiten, die in de Grondwet is ingeschreven, geïjkt. Het samenwerkingsakkoord van 8 maart 1994 tussen de Federale Staat, de Gemeenschappen en de Gewesten met betrekking tot de vertegenwoordiging van het Koninkrijk België in de Ministerraad van de Europese Unie (*Belgisch Staatsblad*, 17 november 1994, p.28209) beschrijft hier de modaliteiten van.

De Structuurfondsen in Brussel: stand van zaken

Meer dan een derde van het gemeenschapsbudget opslorpend⁴, heeft het Europees regionaal beleid de financiering van projecten in de landen van de Unie tot doel. Het bestaat uit verschillende financiële fondsen (de 'Structuurfondsen') die toegekend worden voor een periode van zes jaar en voor het nastreven van specifieke doelstellingen.

Het ESF (Europees Sociaal Fonds), waarvan de oprichting reeds vervat zat in het Verdrag van Rome van 1957 (artikel 123), heeft vandaag als missie de werkloosheid te voorkomen en te bestrijden. Het gebruik van dit fonds is geregeld door het respect voor de Europese Werkgelegenheidsstrategie (EWS). Het EFRO (Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling) is begin jaren zeventig ontstaan en heeft tot doel bij te dragen tot de correctie van de voornaamste onevenwichten tussen regio's van de Gemeenschap. In 1994 werd het CF (Cohesiefonds)⁵ opgericht dat op haar beurt gericht is op de minst rijke lidstaten van de Unie⁶. Het financiert tot 85% van de in aanmerking komende kosten van omvangrijke projecten gewijd aan het milieu of aan vervoersinfrastructuur. Ten slotte –zelfs al maken deze sinds de recente hervormingen eigenlijk geen deel meer uit van het Europees regionaal beleid – zijn er het EOGFL (Europees Oriëntatie- en Garantiefonds voor de landbouw) dat in 1964 werd ontwikkeld en aanpassingen van plattelandsstructuren en plattelandsontwikkeling steunt en het FIOV (Financieringsinstrument voor de oriëntatie van de visserij) dat tracht een evenwicht te bereiken tussen de visbestanden en de exploitatie ervan.

De doelstellingen van de verschillende fondsen worden gedefinieerd ter gelegenheid van elke nieuwe programmaperiode. Tabel 1 illustreert de evolutie van deze verschillende doelstellingen tijdens de twee laatste programmaperiodes (2000-2006 en 2007-2013).⁷

Concreet moet elke lidstaat één programma per doelstelling indienen. Deze programma's stellen de strategie voor het gebruik van de fondsen voor door ze op te splitsen in verschillende thematische assen en daarbinnen in verschillende concrete maatregelen. Ze passen binnen het juridisch kader van de Europese reglementen over de Structuurfondsen. Deze reglementen leggen de doelstellingen vast waarover de fondsen zullen verdeeld worden en leggen het verband met de strategische

⁴ Voor de programmaperiode 2007-2013 gaat het om een totaal van 336,1 miljard euro, wat na het Gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB) de tweede grootste begrotingspost van de EU is.

⁵ Het Cohesiefonds is niet altijd gelijkgesteld aan de Structuurfondsen en wordt soms apart benoemd.

⁶ Dit zijn de landen waarvan het BNP minder dan 90% van het communautaire gemiddelde is (sinds 1 mei 2004 met name Cyprus, Estland, Griekenland, Hongarije, Letland, Litouwen, Malta, Polen, Portugal, Slowakije, Slovenië, Spanje en Tsjechië).

⁷ Deze tabel is een aanpassing van de tabel voorgesteld in het document van de Europese Commissie "*Derde verslag over de economische en sociale cohesie* (Een nieuw partnerschap voor cohesie. Convergentie concurrentievermogen samenwerking)", februari 2004 [COM(2004) 107def. – Niet verschenen in het Publicatieblad].

Programmaperiode 2000-2006		Programmaperiode 2007-2013	
Doelstellingen	Financiële instrumenten	Doelstellingen	Financiële instrumenten
Cohesiefonds	CF	Convergentie en concurrentie-vermogen	CF, EFRO, ESF
Doelstelling 1	EFRO, ESP, EOGFL-Oriëntatie, FIOV		
Doelstelling 2	EFRO, ESF	Regionaal concurrentievermogen & werkgelegenheid regionaal niveau nationaal niveau: EWS	
Doelstelling 3	ESF		
Equal *	ESF		
URBAN II *	EFRO	Europese territoriale samenwerking	EFRO
Interreg III	EFRO		
Leader +	EOGFL-Oriëntatie, FIOV		
Plattelands- ontwikkeling en herstructurering van de visserijsector buiten Doelstelling 1	EOGFL-Oriëntatie, FIOV	EOGFL-Oriëntatie wordt ELFPO (Europees Landbouwfonds voor Plattelandsontwikkeling). FIOV wordt EVF (Europees Visserijfonds). Deze fondsen hebben sindsdien een eigen rechtsbasis en maken niet langer deel uit van het cohesiebeleid.	
9 doelstellingen	6 instrumenten	3 doelstellingen	3 instrumenten

Tabel 1 : De doelstellingen van de Structuurfondsen, programmaperiodes 2000-2006 en 2007-2013
De grijze kaders van de tabel duiden de doelstellingen aan waarvan het Brussels Gewest voordeel heeft genoten.
Periode 2000-2006

- Doelstelling 1: bevordering van de ontwikkeling en structurele aanpassing van de regio's met ontwikkelingsachterstand (BBP < 75% van het Gemeenschapsgemiddelde). Het gaat om de 'ultraperifere' regio's en om zeer dunbevolkte regio's (voorheen doelstelling 6).
- Doelstelling 2: ondersteuning van de economische en sociale omschakeling van zones die in structurele moeilijkheden verkeren. Het gaat globaal gezien om zones waar economische veranderingen in de industrie en de dienstensector plaatsvinden, plattelandszones die door achteruitgang worden getroffen, van de visserij afhankelijke zones in crisissituaties en in moeilijkheden verkerende stedelijke zones.
- Doelstelling 3: ondersteuning van de aanpassing en de modernisering van het beleid en de systemen op het gebied van onderwijs, opleiding en werkgelegenheid in de niet onder doelstelling 1 vallende regio's.
- EQUAL: in een context van nationale samenwerking nieuwe methoden ter bestrijding van alle vormen van discriminatie en ongelijkheid op de arbeidsmarkt bevorderen en de sociale en professionele integratie van asielzoekers stimuleren.
- INTERREG: economische en sociale samenhang in de EU verstevigen aan de hand van grensoverschrijdende, transnationale en interregionale samenwerking en de integratie en een evenwichtige en harmonieuze ontwikkeling van de Eur. ruimte bevorderen.
- LEADER +: past in het Europese beleid ter bevordering van de plattelandsontwikkeling (2de pijler van het GLB).

Periode 2007-2013

- Doelstelling 'Convergentie': = 78,5% van het totale budget. Deze doelstelling beoogt de regio's waar het BBP per inwoner < dan 75% van het Gemeenschapsgemiddelde bedraagt. Dit is het equivalent van 'Doelstelling 1' van de voorgaande programmaperiode (2000-2006).
- Doelstelling 'Regionaal concurrentievermogen en werkgelegenheid': = 17,2% van het totale budget. Deze doelstelling wil het concurrentievermogen, de werkgelegenheid en de aantrekkelijkheid van de regio's verhogen.
- Doelstelling 'Territoriale samenwerking': Deze laatste doelstelling wil de samenwerking op grensoverschrijdend, transnationaal en interregionaal vlak versterken. Voor deze doelstelling komen grensregio's in aanmerking (interne en maritieme gebieden).

* Voor 2007-2013 werden Equal en Urban II geïntegreerd in de doelstelling 'Regionaal concurrentievermogen en werkgelegenheid' en in de doelstelling 'Convergentie'.

richtsnoeren van de Gemeenschap⁸ en de strategie van Lissabon⁹, waardoor het Europees regionaal beleid voldoet aan de eis voor coherentie tussen de ingrepen van de Structuurfondsen en de prioriteiten van de EU. De reglementen leggen ook de criteria vast voor de toewijzing van de fondsen, net als de procedures van opvolging en beheer die het gebruik ervan zullen regelen. In België is elk gewest betrokken bij haar eigen doelstellingen en ontwikkelen zij dus eigen programma's in overleg met de Europese Commissie. In het voorliggende geval bestuderen we in de eerste plaats het gebruik van het EFRO in het kader van Doelstelling 2 (46 miljoen euro) en van het programma URBAN (7 miljoen euro) voor 2000-2006 en in het kader van de doelstelling 'Regionaal concurrentievermogen en werkgelegenheid' (58 miljoen euro) voor 2007-2013¹⁰.

In het kader van de programma's¹¹ zijn projectoproepen gelanceerd. De projecten moeten passen binnen één van de verschillende maatregelen voorzien in het betreffende programma. Ze moeten onderwerp zijn van medefinanciering op grond van twee principes¹²: dat van additionnaliteit, dat wil dat de Europese hulp zich voegt bij nationale hulp, en dat van partnerschap, dat eerder vernoemd werd. Het uitvoeren van de verschillende projecten wordt gestuurd door de 'bestuursautoriteit' die het BHG is en wordt onderworpen aan evaluaties: *ex ante*, in de helft van de duur van de programmaperiode en *ex post*.

Betreffende de kern van de zaak, wat doen de Brusselse autoriteiten met de EFRO-programma's en welke types van initiatieven en van operatoren bevoordelen zij? Stellen we een verschil vast tussen de programmaperiodes 2000-2006 en 2007-2013?

⁸ De communautaire strategische richtsnoeren (CSR) definiëren een algemeen kader (vooral thematisch) waarbinnen de Structuurfondsen ingrijpen. Ze houden rekening met de Globale richtsnoeren voor het economisch beleid (GREB) en de Europese Werkgelegenheidsstrategie (EWS)

⁹ De zogenaamde 'strategie van Lissabon' werd naar aanleiding van de Europese Raad van maart 2005 gelanceerd. Ze heeft tot doel van Europa "de meest competitieve economie van de wereld" te maken en volledige tewerkstelling te bereiken tegen 2010. Hervormd in 2005, concentreert ze zich sindsdien op twee doelstellingen: groei en werkgelegenheid.

¹⁰ Voor de bedragen, zie de referentiebrochure gepubliceerd door het CCFEE (Commission Consultative Formation Emploi Enseignement): "Emploi, Formation et Cohésion sociale: l'intervention des Fonds structurels européens en Région Bruxelles-Capitale pour 2007-2013 (Werkgelegenheid, onderwijs, sociale cohesie: de interventie van de Structuurfondsen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest voor 2007-2013)", oktober 2007. Deze brochure kan gedownload worden op <http://www.ccfée.be/index.php?id=80,0,0,1,0,0>. Deze bedragen kunnen op zijn minst bescheiden genoemd worden in vergelijking met andere – Europese en Brusselse – programma's, maar zijn daarom niet minder belangrijk op Brusselse schaal, enerzijds omdat ze een belangrijke zonering met zich mee brachten – zie hieronder – en anderzijds omdat deze Europese hulp zich steeds voegde bij een nationale medefinanciering die tot 50% van het totaal moet uitmaken.

¹¹ Voor het geval dat ons interesseert, gaat het om een uniek document over de programma's van het BHG: "Doelstelling 2 van de Europese Structuurfondsen" van 3 juli 2001, het operationeel programma "PIC Urban, programmation 2000-2006" van 12 november 2001 en het operationeel programma "Doelstelling 2013: samen investeren in stedelijke ontwikkeling!" van 22 maart 2007.

¹² Meer precieze selectiecriteria zijn door het Brussels Gewest gedefinieerd in de programma's.

De Brusselse EFRO-programma's van 2000 tot 2013: voortzetting, breuk en retoriek van het geïntegreerde project

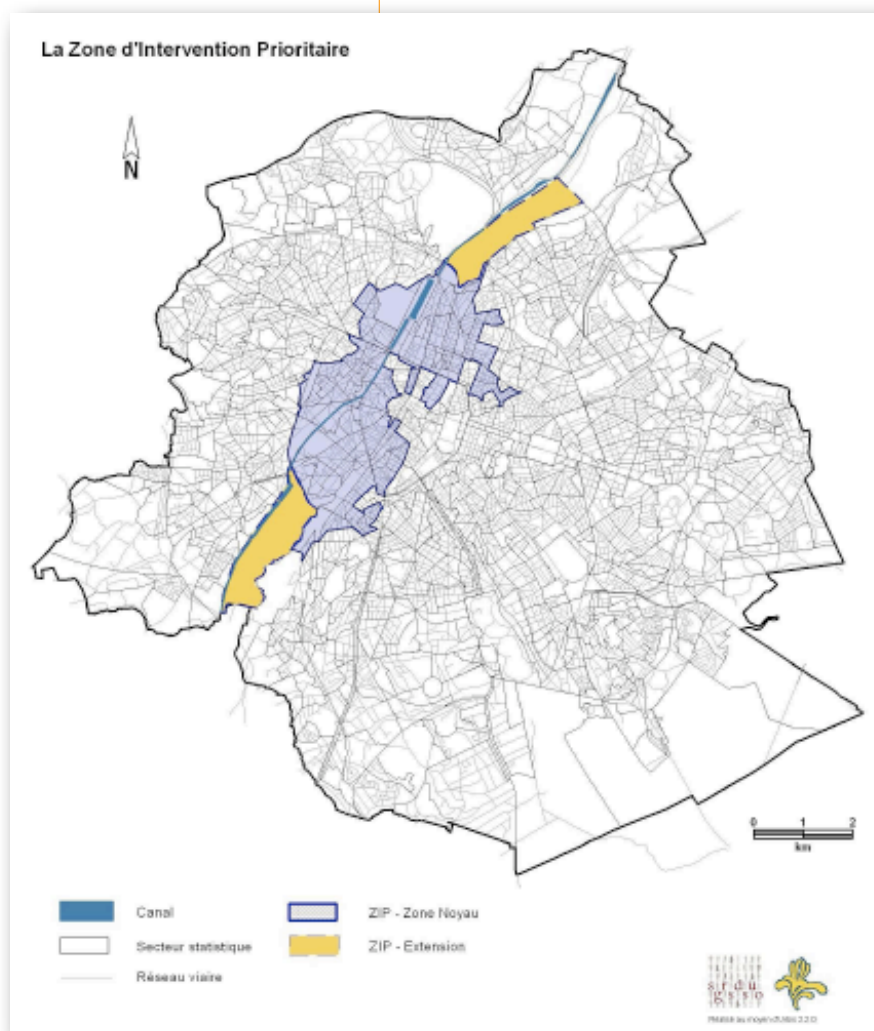
De inhoud van de EFRO-programmaperiodes 2000-2006 en 2007-2013 is deels gelijkend en deels verschillend.

De programma's zijn gelijkend wat betreft de diagnostiek die ze stellen op vlak van de Brusselse sociaal-economische situatie. Budgettaire kwetsbaarheid (Zimmer, 2006; Lambert J.-P. *et al.*, 1999), ongekwalificeerde werkrachten en een structureel hoog werkloosheidscijfer¹³ en stedelijke uittocht van de middenklasse (wanneer belasting op verblijfplaats geheven wordt) zijn enkele van de karakteristieken die van het Brussels Gewest een 'Europese paradox' maken: terwijl het één van de zes regio's is waarvan het BBP per inwoner het hoogst is, ligt het werkgelegenheidscijfer er duidelijk lager dan het Europese gemiddelde. Het Gewest heeft dit gegeven uitgespeeld bij de Europese Commissie om Structuurfondsen te kunnen bekomen. Dit is gedurende zes jaar weinig veranderd.

De situatie is echter erg contrasterend doorheen het Brusselse landschap. Het BHG heeft zich historisch ontwikkeld vanuit een kern, die gesitueerd is rond het kanaal en "de Vijfhoek" wordt genoemd. Die kern heeft zich progressief uitgebreid naar andere aangrenzende gemeenten op het moment van de industriële expansie. Bij deze 'eerste kroon' heeft zich een hele reeks gemeenten gevoegd (de 'tweede kroon') die uitgestrekter en groener zijn en waarin de bemiddelde bevolking van de eerste kroon zich heeft gevestigd. Het dualisme van de twee kronen werd geaccentueerd door de achteruitgang van de industriële activiteiten. Vandaag bestaan de centrale wijken uit stedelijke kankers en oude wijken die weinig groen bevatten en economisch weinig aantrekkelijk zijn. Hun bewoners zijn grotendeels van geïmmigreerde origine en met lage inkomens. Deze situatie van 'dubbele kroon', waardoor de armoede geconcentreerd is in de centrale wijken van de stad, onderscheidt het BHG van de meeste andere Europese steden. Ze heeft gediend als referentie voor het afbakenen van de interventiezone van het EFRO voor de twee programmaperiodes van Structuurfondsen, en dat ondanks het feit dat de Europese Commissie het systeem van micro-zonering voor de programmaperiode 2007-2013 verlaten had. Figuur 1 illustreert de EFRO-perimeter voor 2000-2006 (hierna 'PIZ (prioritaire interventiezone) kern') en voor 2007-2013 (uitbreiding van de PIZ ten noorden en ten zuiden, langs het kanaal).

De vergroting van de perimeter vanaf 2007 werd gemotiveerd door de nieuwe wijzen van concentratie van middelen naar voren geschoven door de Europese Commissie, die aandringt op de noodzaak van interventies die deel zijn van een regionale coherentie binnen een geheel in plaats van interventies op microgeografisch niveau. Het is op dit vlak dat de twee Brusselse Europese programma's (2000-2006 en 2007-2013) zich onderscheiden. Voor de programma's 2000-2006 was de schaal van de EFRO-interventie in Brussel voornamelijk lokaal. De begunstigden waren

¹³ Meer dan 20%, dat wil zeggen het hoogste cijfer van de 3 Belgische Gewesten. De Brusselaars nemen daarenboven minder dan de helft van de jobs in Brussel zelf in. Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, "Conjunctuurbarometer van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest", Brussel: Iris uitgaven, 2007, p.18.

Figuur 1: Prioritaire interventiezone

Bron: Doelstelling 2013: samen investeren in stedelijke ontwikkeling! Ontwerp van operationeel programma van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, doelstelling 'Concurrentievermogen en werkgelegenheid' voor de periode 2007-2013, p.38.

vooral de gemeentelijke overheden¹⁴, aangezien de idee was de EFRO-projecten te koppelen aan de Wijkcontracten. De Wijkcontracten, die initieel de domeinen van huisvesting en publieke ruimten behandelden en later ook sociale en culturele dimensies gingen omvatten, werden voor de gelegenheid aangevuld met een economisch luik zodat ze voldeden aan het geheel van voorwaarden om Europese fondsen te kunnen ontvangen.

Het EFRO heeft zo gezorgd voor het opzetten van projecten zoals meerdere bedrijventra, een culturenhuis, een fitnesszaal, een tewerkstellingshuis, een cybercafé en binnen het kader van het Kinderkribbenplan (Plan crèche) van het BHG ook een kinderdagverblijf en crèches¹⁵.

Steun aan buurtstructuren die de lokale ontwikkeling en de ontwikkeling van werkgelegenheid beoogden en aan socioculturele projecten werden in 2007-2013 geschrapt ten voordele van een concentratie van de financiële middelen voor projecten van grotere omvang en van een vermindering van de thematieken waarop het EFRO tussenkomen. De kern van deze thematieken is komen te liggen op concurrentievermogen en werkgelegenheid, op één lijn met het Contract voor de Economie en de Tewerkstelling en met de doelstellingen van de strategie van Lissa-

¹⁴ Het gaat om volgende gemeenten: Anderlecht, Molenbeek, Sint-Gillis, Vorst, Stad Brussel, Schaarbeek en Sint-Joost.

¹⁵ Men kan een beschrijving van de EFRO-projecten uitgevoerd in 2000-2006 vinden in de volgende documenten: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, *Doelstelling 2 in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Jaarverslag over de uitvoering 2006, november 2006*; Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, *URBAN II in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Jaarverslag over de uitvoering 2006, november 2006*.

bon¹⁶. Terwijl de opening van crèches meer bevoordeeld wordt omwille van duidelijke noodzaak op dat vlak, heeft de nieuwe programmaperiode bovendien de uitvoering toegelaten van projecten zoals vormingen rond ecologisch bouwen, een activiteitenpool van stedelijke economieën, verschillende hoogtechnologische centra, een strategisch plan voor ontwikkeling in de economische sectoren van het milieu, enzovoort¹⁷.

Terwijl we dus op verschillende vlakken continuïteit tussen de twee programmaperiodes vinden – onveranderde diagnostiek van de Brusselse situatie, zelfde perimeter voor interventie en het nastreven van de ontwikkeling van economische activiteiten – heeft er ook een gevoelige heroriëntatie plaatsgevonden richting de strategie van Lissabon en zoekende naar een ‘hefboomeffect’ van de projecten op niveau van het hele gewestelijke gebied.

Als we verder kijken dan wat de programma’s onderscheidt, worden we getroffen door de indruk dat er zich een geünificeerd en geïntegreerd project aftekent, bedacht in zijn globaliteit wat betreft de Europese criteria enerzijds (reglementen over de Structuurfondsen, Lissabon-strategie, Europese Werkgelegenheidsstrategie,...) en de ontwikkelingsuitdagingen van Brussel anderzijds (continuïteit van de Wijkcontracten voor de programmaperiode 2000-2006; verankering in het Gewestelijk Ontwikkelingsplan (2002) en in het Contract voor de Economie en de Tewerkstelling (2005) voor 2007-2013). Als deze de EFRO-programma’s inspireren, zijn deze uitdagingen voor de Brusselse ontwikkeling op hun beurt vooraf geïnspireerd door andere Europese programma’s: de Wijkcontracten komen voort uit uitwisselingen gerealiseerd in het kader van het Europese netwerk voor de heropleving van wijken in crisis; het Contract voor de Economie en de Tewerkstelling wordt voorgesteld als ‘resoluut’ passend binnen de Lissabon-strategie. De Brusselse programma’s binnen het EFRO schrijven zich op die manier in op het kruispunt van verschillende beleidslijnen, regionaal en Europees. Beide zijn geïntegreerd, doordat Europa het Gewest ondersteunt en het Gewest op haar beurt Europa ondersteunt. Deze zoektocht naar homogeniteit van de EFRO-programma’s is waardevol voor de Europese Commissie, die sluitend meewerkt aan hun ontwerp en hun coherentie binnen het geheel bewaakt.

De situatie van het Brusselse Gewest lijkt zo onderwerp van een diagnostiek, die gedeeld wordt door iedereen – en dit eens te meer omdat die opgesteld is op basis van gewestelijk opgestelde documenten in samenwerking met verschillende Brusselse actoren en dan goedgekeurd werd door de overheid zelf. Het vlotte, consensuele en overeengekomen karakter van de EFRO-programma’s lijkt te ontstaan vanuit een grondgebied dat dezelfde karakteristieken vertoont: een gebied waarbinnen de politiek naar consensus streeft en waarbinnen de actoren in volledige transparantie werken aan een algemeen welzijn dat door de hele gemeenschap gedeeld wordt. Kan men dus stellen dat men een regionale gedragslijn wat betreft de Structuurfondsen in de strikte zin van het woord kan aanduiden? Is er een globale, regionale

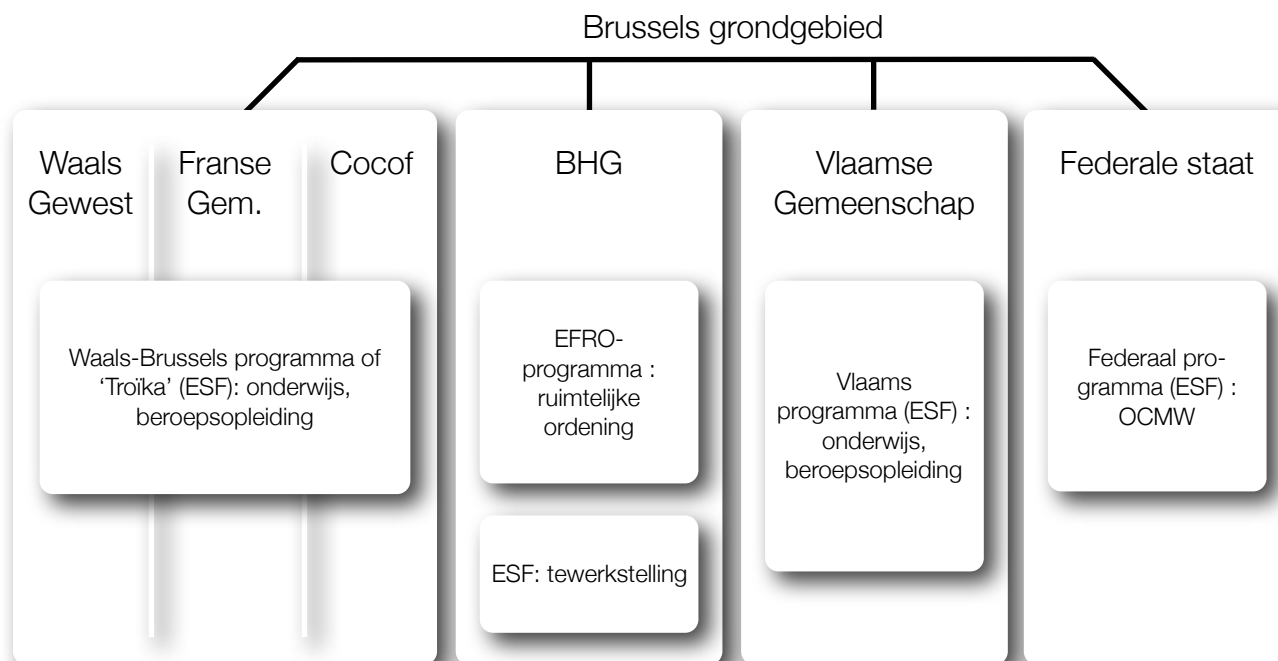
¹⁶ 70% van de projecten moeten passen binnen de Lissabon-doelstellingen.

¹⁷ De details van de geselecteerde projecten kan men vinden op het volgende adres: http://www.bruxelles.iris.net.be/cmsmedia/nl/operationeel_programma_pdf.pdf?uri=ff808181181a2c3e01181c9cee5a0078.

strategie uitgedacht en uitgewerkt door de overheid om van de Europese Structuurfondsen te kunnen genieten, of observeert men eerder een uiteengevallen logica, waarbij de coherentie enkel op papier verschijnt?

Een regionale gedragslijn versus het institutioneel uiteenvallen van de programma's

Deze vragen beantwoorden kan men niet zonder een omweg te maken langs de manier waarop de verschillende Europese programma's gecombineerd worden met het uiteenvallen van de bevoegdheden in Brussel. Gefragmenteerd op institutioneel vlak, ligt het Brusselse grondgebied op de intersectie van meerdere gebieden bestuurd door specifieke instanties die ertoe gebracht worden samen te werken en/of te concurreren (BHG, Franse Gemeenschap, Vlaamse Gemeenschap, CoCof, VGC, GGC, Federale Staat, ...). Deze institutionele fragmentatie leeft voort in het Europees regionaal beleid. Alleen al voor de Doelstellingen 2 en 3 voor 2000-2006¹⁸ of alleen al voor de doelstelling 'Regionaal concurrentievermogen en werkgelegenheid' voor

¹⁸ We nemen Doelstelling 3 hier in rekening want de vergelijking noodzaakt ons hiertoe, aangezien voor de programmaperiode 2007-2013 deze Doelstelling 3 versmelt met Doelstelling 2 en de nieuwe doelstelling 'Regionaal concurrentievermogen en werkgelegenheid'. De diversiteit van de programma's binnen het ESF op Brussels grondgebied is bovendien interessant om in beschouwing te nemen.

2007-2013 kunnen we bijvoorbeeld niet minder dan vijf programma's van Structuurfondsen actief in Brussel onderscheiden. Het schema hieronder illustreert dit.

De cumulatie van ministeriële functies door eenzelfde persoon nuanceert dit schema enigszins. Tussen 1999 en 2004 was éénzelfde minister verantwoordelijk voor de portefeuilles werkgelegenheid, economie, heropleving van de wijken en minister-president van het College van de CoCof; de EFRO-programma's in het BHG, het ESF in het BHG en Troïka (wat betreft het Brusselse luik) vielen onder dezelfde minister. Dat is misschien een zekere integratie van de programma's ten goede gekomen, maar institutioneel bekeken was elk van de bevoegdheden toch onderwerp van een apart programma.

Ten gevolge van de regionale verkiezingen van 2004 werden de vier portefeuilles toegewezen aan verschillende ministers, wat de noodzaak aan coördinatie in het licht van de programmaperiode 2007-2013 accentueerde. Coördinatievergaderingen werden op poten gezet met als doel "te trachten meer globaal te denken" en "bruggen te bouwen tussen programma's"¹⁹. Van de actoren die hieraan deelgenomen hebben, krijgt men echter te horen dat deze zoektocht naar complementariteit gebaseerd werd op vluchtige termijnen en in een context waarbinnen ieder voorrang geeft aan de ontwikkeling van zijn eigen programma; deze eigen programma's zijn bovendien volgens sommigen opgesteld onder "verbijsterende" tijdsdruk. Deze vergaderingen lijken zo secundaire inrichtingen te worden die de institutionele grenzen bekrachtigen, zonder ze te overstijgen of te verschuiven.

Hoe kunnen programma's van tewerkstelling gescheiden blijven van programma's van beroepsopleiding, aangezien één van de pijlers van tewerkstelling precies de beroepsopleiding is? Waarom geen gebruik maken van de budgetten van het ESF om beroepsopleidingen uit te bouwen in het kader van nieuwe beroepen gelinkt aan de prioriteiten van het EFRO, zoals ecologisch bouwen bijvoorbeeld? Als de noodzaak aan coördinatie bestaat en er zelfs een vraag is naar integratie vanuit de Europese overheden, waarom dan geen programma bevorderen dat het Brusselse grondgebied zelf verdedigt door te denken aan mogelijk integratie van tewerkstelling en beroepsopleidingen of onderwijs, op een efficiënt geïntegreerde manier de institutionele barrières overstijgend op een beperkt grondgebied in plaats van zich te beperken tot een retoriek van 'geïntegreerd beleid'?

Men kan niet anders dan vaststellen dat de Europese programma's aangepast zijn aan de institutionele Brusselse voorwaarden. Ondanks de openheid die ze toelaten, zijn ze niet gegrepen als een kans om de integratie van bevoegdheden in Brussel te herdenken, hoewel het uiteenvallen van de bevoegdheden er vandaag voortdurend in vraag gesteld wordt²⁰. De Brusselse overheden zijn ongetwijfeld zelf niet in staat hun eigen institutioneel kader te definiëren... we raken hier een belgo-belgische problematiek die op zijn minst gezegd complex is.

¹⁹ Uitspraken van een lid van het Gsso verantwoordelijk voor de coördinatie van de programma's.

²⁰ Zie meerbepaald: Van Wynsberghe, Poirier, Sinardet, Tulkens, 2009 ; Delwit, Deschouwer, 2009.

De ontwikkeling van het EFRO-programma: partnerschap en ongelijkheden

Deze logica van aanpassing speelt niet enkel in het licht van de institutionele bevoegdheden: ze beïnvloedt eveneens hoe concrete programma's het licht zien. Hier is het interessant zich over de concrete mechanismen te buigen waarmee deze programma's ontwikkeld worden. We doen dit hier voor het EFRO-programma 2007-2013.

De gevolgde methode voor het ontwerp van dit programma is behendig uitgedacht. Ze wil partnerschappen aanmoedigen en is gebaseerd op 'terreinwerk'; hiermee breekt ze met de praktijk van de vorige programmaperiode waar geen enkele vorm van voorafgaande consultatie werd gerealiseerd door de minister verantwoordelijk voor de Europese fondsen. Stedenbouwkundige studies, thematische seminars, ontmoetingen van 'sleutelfiguren' hebben het opzetten van het EFRO-programma gestuurd. Dit alles gebeurde onder supervisie van een werkgroep samengesteld door de Minister-president verantwoordelijk voor de Europese fondsen, die het geheel coördineerde met de hulp van een private firma van consultants en van het Gewestelijk secretariaat voor stedelijke ontwikkeling (Gssso)²¹. Overkoepeld door een politieke bestuursraad – dat wil zeggen samengesteld uit leden van alle ministeriële kabinetten van het Brusselse Gewest – verzekert het Gssso in zekere zin dat het programma de toestemming van de overheid ontvangt.

Op die manier heeft het EFRO-programma voor 2007-2013, ontwikkeld aan de hand van een 'strategische' demarche en in het kader van een partnerschap 'in alle stadia', alle kenmerken van een politiek apparaat dat beantwoordt aan de hedendaagse eisen van het openbaar bestuur. Hoewel er de wil is om de Brusselse actoren in de Europese programma's te betrekken, tonen de vaststellingen op het terrein toch een sterke ongelijkheid tussen de actoren. Het gaat om ongelijkheden die ofwel plaatsvinden binnen de overheid zelf (a) ofwel in de massa, ongelijkheden tussen operatoren die de projecten zouden moeten dragen (b).

(a) In een polycentrisch model, waarin de instanties voor overleg, onderhandeling en beslissing veelvuldig zijn, is het de actor die in staat is een transversale positie in te nemen die de mogelijkheid heeft om de procedures te instrumentaliseren om zijn eigen prioriteiten op te dringen. Coördineren komt zo vaak neer op structureren: tijdens vergaderingen zijn de discussies vooraf gekaderd en gestuurd door principes die door de actoren die het meest betrokken zijn bij het proces naar voren zijn geschoven. Wanneer de discussie geopend wordt, is dat dus op een vooraf gedefinieerde basis die elk volgend voorstel gidst. Deze basis legitimeert zichzelf ten opzichte van de rest door haar afkomst: Contract voor de Economie en de Tewerkstelling, Gewestelijk Ontwikkelingsplan, Europese documenten, ... Niet zozeer het beheersen van de inhoud van de uitwisselingen is zo een bron van macht, maar eerder het beheersen van het kader van de uitwisselingen. In de diversiteit van de modaliteiten waarmee de macht wordt uitgevoerd, herhalen we wat Foucault zegt over een "actie op een actie" (Foucault, 2001): macht manifesteert zich in de capaciteit van één actor het veld van acties van de anderen te structureren.

²¹ Op 1 januari 2009 is het Gssso het Agentschap voor Territoriale Ontwikkeling geworden, met 'stedelijke observator' als centrale rol.

Als coördineren structureren is, is het in werking zetten van goed geoliede mechanismen van coördinatie en consultatie een demarche die zich op verschillende vlakken onderscheidt van een projectlogica op zich. Steunen op bestaande regionale documenten, uitwisselingsseminaries organiseren, nauwgezette coördinatievergaderingen, zonder echte integratie, zijn veel initiatieven die een werkruimte afbakenen zonder er noodzakelijkerwijs het hart van aan te vallen, in tegenstelling tot een substantieel beleid gericht op een gegeven inhoud. De dynamiek bouwt op de basis van discussies gestuurd door de procedures zelf terwijl geen enkele actor de inhoud beheerst. Het gaat om een voortschrijdend proces waarbij niemand een visie van het geheel van de situatie heeft, zelfs niet de dominante actor²². Het ontbreken van een duidelijk project leidt tot een som van individuele belangen, waarbij "ieder tracht het deken naar zijn kant te trekken"²³. De Europese programma's lijken zo meer op aanpassingen van de bestaande Brusselse programma's.

(b) De ongelijkheden worden meer expliciet als men kijkt naar de projecten uitgewerkt in het kader van de Europese programma's. Een aandachtig onderzoek van de EFRO-projecten die geaccepteerd werden binnen het kader van de twee programmaperiodes 2000-2006 en 2007-2013²⁴ toont inderdaad hoe erg de theoretische bevestiging, dat elke (para)publieke of private actor betrokken is bij de Europese financiering en in de mogelijkheid een project in te dienen, moet genuanceerd worden. Het bestaan van 'ritsen EFRO-projecten' getuigt van de veelvuldige overlappingsen tussen die projecten: de banden tussen netwerken zijn smal en spelen zowel horizontaal – bepaalde nabije actoren verlangen naar het samen indienen van meerdere projecten, andere actoren spelen met de cumulatie van functies – als verticaal, per politieke kleur, alle machtsniveaus door elkaar. Genieten van een lokaal politiek netwerk²⁵ en of regionaal netwerk is een sleutel-gegeven; en dit eens te meer als we de relatieve precisie van de programma's binnen dit thema (verschillende projecten worden er al gesuggereerd met vermelding van het type mogelijke operatoren die de projecten kunnen dragen). Tijdens de ontwikkeling van de projecten, voorafgaand aan de oproep tot voorstellen, gebeurt er dus al veel.

Men moet kennis hebben, maar men moet er ook zijn weg in vinden. De zwaarte van de procedures, een financieel plan ter ondersteuning, laat niet toe aan kleine dragers van projecten om betrokken te zijn bij de montage van een project gezien de menselijke en financiële kost (zonder het courante beheer van het project gedurende zes jaren te tellen) en dat zelfs zonder de garantie dat het project geaccepteerd zal worden. De voorwaarde tot expertise op vlak van montage van projecten is daarenboven nodig aangezien de tijdspannes voor het indienen kort zijn²⁶; men

²² Deze dynamiek zorgt voor gebrek aan politieke visie die bepaalde actoren als frustrerend aangeven.

²³ Uitspraak van een lid van het Brusselse ministerieel kabinet.

²⁴ In het kader van onze thesis, zijn we geïnteresseerd in de projecten die opgezet zijn in drie gemeenten in het bijzonder: Sint-Gillis, Anderlecht en Molenbeek.

²⁵ Het lokaal netwerk was in het bijzonder belangrijk voor de programmaperiode 2000-2006, gezien de rol toegekend aan de gemeenten in de uitwerking van de EFRO-projecten.

²⁶ Voor de programmaperiode 2007-2013 hadden de operatoren vier maanden gekregen om een project in te dienen, van de projectoproep op 26 maart 2007 tot de deadline om een project in te dienen op 26 juli 2007. "In het midden van de zomervakantie!" onderstreept een operatrice.

begrijpt waarom de relationele middelen hier centraal staan. In dit kader zijn de financiële plannen van de projecten vaak in hoogdringendheid door de administratieve vervaldagen gedacht. Ze zijn de vrucht van knutselwerk tussen verschillende publieke financieringskanalen en dus tussen programma's – Wijkcontracten voor renovatie van gebouwen, Actiris voor subsidiëring van personeel, Directie Stadsvernieuwing voor het beheer, enzovoort – zonder dat er altijd gedacht wordt aan de voorwaarden voor hun leefbaarheid. Uit de kast gehaald of voorgesteld op basis van bestaande netwerken, verlengen of complementeren de EFRO-projecten vaak initiatieven die reeds opgestart zijn (Vaesen, 2008; Francq, 2005). Op die manier is een dergelijk Europees beleid, drager van een eigen methodologie, niet minder geïncorporeerd en aangepast aan bestaande lokale configuraties (Pasquier, Pinson, 2004; Marchand-Tonel, Simoulin, 2004; Négrier, 1998).

Besluit. De publieke actie in de realiteit: van project tot procedures, van procedures naar praktijk

Trachten te begrijpen hoe de Europese financiering ter ondersteuning van regionaal beleid werkt, of, meer globaal, hoe de publieke actie in het dagelijkse leven speelt, impliceert een dubbele inleving: 1) projecten en procedures niet verwarren en 2) zich niet beperken tot formele procedures.

1) Wat betreft het eerste punt, worden twee tegengestelde manieren van 'aan beleid doen' op de proef gesteld. Aan de ene kant is er beleid gedragen door een teleologische en strategische bedoeling, een basispolitiek, draaiend rond een gedefinieerd project als zodanig. Aan de andere kant staat een beleid dat zich opbouwt rond procedures, waarbij de methode getuigt van de inhoud in dat kader ingeschreven. Het is dan minder het project als zodanig dat van belang is, maar wel het proces waarmee het beleid is ontwikkeld – een proces dat *in fine* een richtsnoer biedt voor dat beleid zonder dat dit echter als zodanig behandeld wordt. Het is deze tweede manier van handelen die hier op de voorgrond wordt geplaatst. De publieke actie wordt gelegitimeerd door de *procedures* die ze installeert. Transparante methodologie, partnerschap, consultatie, 'terreinwerk',... sturen de voorstelling van de Brusselse EFRO-programma's. Ze vermijden elke vorm van oppositie of kritisch commentaar over hun *ontwikkeling* en hun *inhoud*: als een dergelijke procedure werd gerespecteerd, lijkt het vanzelfsprekend dat de inhoud 'correct' is... (Luhmann, 2001).

Bij gebrek aan een project wordt men geconfronteerd met een logica van aanpassing van het Brussels beleid aan de Europese criteria en de retoriek die hen ondersteunt. Het is op die manier dat doorheen de jaren, in een voortschrijdend proces, de Europeanisering van kaders, manieren van problemen stellen, manieren om (te beweren) ze op te lossen, heeft plaatsgevonden. Deze kaders hebben een duidelijk verborgen ideologisch effect: door zich voor te stellen als niet-ideologische referentiekaders, vormen ze *de facto* een machtige ideologie waarin de verschillende actoren zich tegen wil en dank in inpassen.

Deze vaststelling van een 'legitimatatie dankzij de procedure' kunnen we op twee manieren lezen. Een eerste in termen van *instrumentalisering*. Deze lezing is die van de 'complottheorie' en de verborgen agenda. Een tweede lezing – waar wij ons

achter scharen – baseert zich op de idee van *instrumentatie* in de zin van “het geheel van problemen gesteld door de keuze en het gebruik van de middelen (technische, manieren van handelen, stappenplannen) die toelaten de overheidsactie te materialiseren en te operationaliseren” (Lascoumes, Le Galès, 2004: 12). Dat de voortschrijdende, niet-strategische benadering, die de ontwikkeling van EFRO-programma’s in het Brussels Gewest karakteriseert, doordrongen is door machtsverhoudingen is logisch, zelfs onvermijdelijk. Het is belangrijk te kijken hoe dergelijke politieke programma’s opgericht worden, in de concrete praktijk en politieke gedachtegang, zelfs terwijl ze zichzelf laten zien als ‘strategische projecten’. Deze manier van bestuur is niet eigen aan het Brussels Gewest: men vindt die eveneens terug op veel grotere schaal, zoals die van de Europese Unie. We vinden er inderdaad gelijkende gedachtegangen terug (Hubert, 2008), al is het maar dat de vermenigvuldiging van de actoren en parameters de machtsmechanismen vager maakt, terwijl die op meer lokaal niveau beter geïdentificeerd kunnen worden. Wat nog meer fundamenteel is, is het gevoel zelf van het politiek handelen dat hier in vraag wordt gesteld. De definitie van een beleid gedragen door een visie en een eigen ideologie wordt vervangen door een *modus operandi* die beweert elke ideologie te verwerpen door haar neutraliteit te bevestigen.

2) Wij kondigden hierboven een tweede positionering aan die eruit bestaat zich niet te beperken tot een analyse van de formele procedures. In plaats van nieuwe dynamieken die passen binnen een strategische visie te veroorzaken, heeft het gebruik van de EFRO-projecten geleid tot een versterking van de bestaande Brusselse programma’s voor ontwikkeling, dynamieken en netwerken van actoren. Tegenover de opgelegde regels en geafficheerde principes (partnerschap, goed bestuur,...) getuigt de praktijk van een bepaalde autonomie, tot het punt er zich grotendeels van los te maken: wanneer de “grote ambities de banaliteit van de publieke actie in het dagelijks leven ontmoeten”... (Fontaine, Hassenteufel, 2002: 16). Deze vaststellingen nodigen uit het concept van territoriaal bestuur (territorial governance) niet letterlijk te begrijpen. Ze nodigen eerder uit de processen en concrete gedachtegangen van publieke actie, die gebaseerd zijn op machtsverhoudingen, individuele belangen en gekristalliseerde, maar niet bevroren praktijken en die elke actie en elk politiek programma beïnvloeden en daardoor worden beïnvloed, in rekening te brengen.

Bibliografie

- DELWIT P., DESCHOUWER K., (2009), « De Brusselse instellingen », *Brussels Studies*, Synthesenota nr.14, 24 februari.
- FONTAINE J., HASSENTEUFEL P. (dir.), (2002), *To change or not to change ? Les changements de l'action publique à l'épreuve du terrain*, Rennes, Presses universitaires de Rennes, coll. Res Publica.
- FOUCAULT M., (2001), « Le sujet et le pouvoir », in FOUCAULT M., *Dits et Ecrits, 1976-1988*, volume II, Parijs, Edition Quarto Gallimard, pp.1041-1062 [1978].
- FRANCO B., (2005), « Dilemmes de la Gouvernance urbaine », *Recherches sociologiques*, vol. 2, nr. 3, pp.137-155.
- HUBERT G., (2008), « Penser l'Europe en action. Les Fonds structurels européens à l'appui de politiques régionales bruxelloises », Doctoraatsverhandeling verdedigd op 31 oktober, Facultés universitaires Saint-Louis, Brussel.
- LAMBERT J.-P., CATTOIR P., TAYMANS M., TULKENS H., VAN DER STICHELE G., VERDONCK M., (1999), *Les modes alternatifs de financement de Bruxelles*. CERB, april.
- LASCOUMES P., LE GALÈS P. (red.), (2004), *Gouverner par les instruments*, Parijs, Presses Sciences Po.
- LUHMANN N., (2001), *La légitimation par la procédure*, Parijs, Editions du Cerf, coll. « Passages ». (Legitimation durch Verfahren, 1969).
- MARCHAND-TONEL X., SIMOULIN V., (2004), « Les fonds européens régionaux en Midi-Pyrénées : gouvernance polycentrique, locale ou en trompe-l'œil ? », in PASQUIER J., WEISBEIN J. (red.), *L'Europe au microscope du local*, Parijs, L'Harmattan, coll. Politique européenne, nr. 12, pp. 22-41.
- NAY O., (2001), « Négocier le partenariat. Jeux et conflits dans la mise en œuvre de la politique communautaire en France », *Revue française de science politique*, vol. 51, nr. 3, pp. 459-481.
- NÉGRIER E., (1998), « Introduction. Que gouvernent les régions d'Europe ? Echange politique territorialisé et mobilisations régionales », in NÉGRIER E., JOUVE B. (red.), *Que gouvernent les régions d'Europe ? Echanges politiques et mobilisations régionales*, Parijs, L'Harmattan, coll. Logiques politiques, pp.11-32.
- PASQUIER R., PINSON G., (2004), « Politique européenne de la ville et gouvernement local en Espagne et en Italie », *Politique européenne*, nr. 12: *L'Europe au microscope du local*, onder leiding van PASQUIER J., WEISBEIN J., Parijs, L'Harmattan, pp. 42-65.
- PASQUIER J., WEISBEIN J., (2004), « L'Europe au microscope du local. Manifeste pour une sociologie politique de l'intégration communautaire », *Politique européenne*, nr.12: *L'Europe au microscope du local*, onder leiding van PASQUIER J., WEISBEIN J., Parijs, L'Harmattan, pp. 5-21.
- PASQUIER R., SIMOULIN V., WEISBEIN J. (red.), (2007), *La gouvernance territoriale. Pratiques, discours et théories*, Parijs, L.G.D.J., coll. Droit et Société, vol. 44.

SMITH A., (1995), *L'Europe politique au miroir du local. Les Fonds structurels et les zones rurales en France, Espagne et Royaume-Uni*, Parijs, L'Harmattan, coll. Logiques politiques.

VAESEN J., (2008), « Intergovernmental relations in Brussels: complex interdependencies? The case of urban regeneration and the European funds, 1994-2006 », Handelingen van het interuniversitaire en internationale colloquium over Brussel en Europa, Brussel, 18 & 19 december 2006.

VAN WYNSBERGHE C., POIRIER J., SINARDET D., TULKENS F. , (2009), « De politieke en institutionele ontwikkeling van het Brussels Stadsgewest : bevindingen en perspectieven », *Brussels Studies*, Synthesemnota nr. 10, 2 februari.

ZIMMER P., (2006), *La situation budgétaire de la Région de Bruxelles-Capitale*. Brussel, Courrier hebdomadaire du CRISP, n°1941.